IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 3, September 2026
Impact Factor: 8.2

श्रीमद्भागवते सुभाषितेषु प्रतिपादितानां नैतिकमूल्यानां पुरुषार्थपरकं विश्लेषणम्

विश्वनाथ सरकार[1] and डॉ. विनीता शर्मा[2]

[1]शोधार्थी, संस्कृत-विभाग

[2]सहायक प्रोफेसर, संस्कृत-विभाग

मोनाड विश्वविद्यालय, हापुड़

सारांश

श्रीमद्भागवतपुराणे प्रतिपादितानि नैतिकमूल्यानि भारतीयदर्शनस्य सांस्कृतिकचिन्तनस्य च महत्त्वपूर्णमङ्गानि सन्ति। अस्मिन् शोधपत्रे श्रीमद्भागवतस्य चयनितेषु सुभाषितेषु निहितानां नैतिकमूल्यानां पुरुषार्थचतुष्टयस्य धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षश्च परिप्रेक्ष्ये विश्लेषणं क्रियते। भारतीयदर्शनपरम्परायां पुरुषार्थचतुष्टयं मानवजीवनस्य समग्रविकासस्य आधाररूपेण स्वीकृतम्। धर्मः जीवनस्य नैतिकमर्यादां निर्धारितं करोति, अर्थः न्यायोचितसाधनैः धनस्य संसाधनानां च प्राप्तिं समर्थयति, कामः जीवनस्य वैधाभिलाषाणां सौन्दर्यानुभूतीनां च प्रतिनिधित्वं करोति, मोक्षश्च आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यस्य परमलक्ष्यं भवति।

श्रीमद्भागवतस्य सत्यं, दया, करुणा, अहिंसा, क्षमा, आत्मसंयमः, परोपकारः, भक्तिः, वैराग्यं च इत्यादीनि मूल्याणि पुरुषार्थचतुष्टयेन सह सम्बद्धानि सन्ति। प्रस्तुतशोधस्य पद्धतिः गुणात्मकः, ग्रन्थाधारितः, विश्लेषणात्मकश्च अस्ति। श्रीमद्भागवतस्य चयनितश्लोकानां सन्दर्भाधारितव्याख्यया एतत् प्रतिपाद्यते यत् नैतिकमूल्यानि केवलं धार्मिकाचरणस्य विषयाः न सन्ति, अपि तु व्यक्तिगतजीवनस्य, सामाजिकसम्बन्धानां, आर्थिकव्यवहारस्य तथा आध्यात्मिकविकासस्य मार्गदर्शकानि सन्ति। अस्य अध्ययनस्य निष्कर्षः अस्ति यत् श्रीमद्भागवतस्य नैतिकदृष्टिः पुरुषार्थाणां परस्परविरोधं न, अपितु तेषां नैतिकं सन्तुलनं तथा आध्यात्मिकपरिष्कारं महत्त्वपूर्णं मन्यते।

मुख्य संकेतक: - श्रीमद्भागवतम्, सुभाषितानि, नैतिकमूल्यानि, पुरुषार्थचतुष्टयम्, धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः, भक्तिः, भारतीयदर्शनम्।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 3, September 2026
Impact Factor: 8.2

परिचय

भारतीयसंस्कृतिसाहित्ये धर्मस्य, नैतिकतायाः, मानवीयसम्बन्धानां तथा आध्यात्मिकचिन्तनस्य विशिष्टं स्थानं विद्यते। भारतीयदर्शनपरम्परायां मानवजीवनं केवलं भौतिकसुखप्राप्तेः साधनं न मन्यते, अपि तु नैतिकविकासस्य, सामाजिकदायित्वस्य, आत्मानुशासनस्य तथा परमकल्याणस्य समन्वितप्रक्रियारूपेण अवलोक्यते। अस्मिन् सन्दर्भे पुरुषार्थचतुष्टयस्य अवधारणा विशेषमहत्त्वं धारयति। धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षश्च मानवजीवनस्य चतुर्विधलक्ष्यरूपेण परम्परया निरूपिताः सन्ति। एतेषां समुचितसमन्वयेन व्यक्ति स्वजीवनस्य विविधपक्षेषु सन्तुलनं स्थापयितुं शक्नोति।

श्रीमद्भागवतम् संस्कृतस्य प्रसिद्धेषु पुराणग्रन्थेषु अन्यतमम् अस्ति। अस्मिन् भक्तेः, ज्ञानस्य, वैराग्यस्य, धर्माचरणस्य तथा मानवीयगुणानां विस्तृतं विवेचनं प्राप्यते। अयं ग्रन्थः कथात्मकशैल्या दार्शनिकसिद्धान्तान् नैतिकोपदेशान् च प्रस्तुतं करोति। प्रह्लादस्य भक्तिः, अम्बरीषस्य संयमः, विदुरस्य नीतिचिन्तनम्, ऋषभदेवस्य उपदेशाः तथा श्रीकृष्णस्य लीलाः विविधेषु प्रसङ्गेषु नैतिकजीवनस्य आदर्शान् उद्घाटयन्ति। अतः श्रीमद्भागवतस्य अध्ययनं केवलं धार्मिकदृष्ट्या न, अपि तु नैतिकदर्शनस्य तथा पुरुषार्थमीमांसायाः दृष्ट्या अपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति (तगरे ॥, 1992–1995)।

श्रीमद्भागवते नैतिकमूल्यानां प्रतिपादनं केवलं नियमपालनपर्यन्तं सीमितं नास्ति। तत्र व्यक्तेः अन्तःकरणस्य शुद्धिः, प्राणिमात्रे करुणा, सत्यनिष्ठा, इन्द्रियनिग्रहः, परहितभावना तथा ईश्वरसमर्पणं विशेषतया महत्त्वपूर्णानि भवन्ति। प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्याये उक्तम्: -

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा सुप्रसीदति॥
(श्रीमद्भागवतम्, 1.2.6)

अस्य भावार्थः अस्ति यत् मानवस्य श्रेष्ठः धर्मः सः, यस्मात् परमेश्वरे निष्कामभावेन अविच्छिन्ना भक्तिः उत्पद्यते तथा अन्तःकरणं प्रसन्नं भवति। अयं श्लोकः धर्मस्य बाह्याचरणात्मकस्वरूपात् आन्तरिकनैतिकतायाः आध्यात्मिकपरिष्कारस्य च दिशि गमनं सूचयति। एडेल्मैन् (2022) अपि भागवतपरम्परायां भक्तेः, कर्मणः तथा ज्ञानस्य सम्बन्धं नैतिकदृष्ट्या विश्लेषयति।

अतः प्रस्तुतशोधपत्रस्य प्रमुखं प्रयोजनं श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानां चयनितानां नैतिकमूल्यानां पुरुषार्थचतुष्टयस्य आधारेण विश्लेषणं कृत्वा तेषां दार्शनिकं, सामाजिकं तथा समकालीनं महत्त्वं स्पष्टयितुम् अस्ति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 3, September 2026
Impact Factor: 8.2

शोध समस्या

आधुनिकसमाजे भौतिकप्रगतेः, आर्थिकप्रतिस्पर्धायाः तथा व्यक्तिगताकाङ्क्षाणां वृद्ध्या नैतिकमूल्यानां व्यावहारिकप्रासङ्गिकता महत्त्वपूर्णा चर्चा अस्ति। सत्यनिष्ठा, सामाजिकदायित्वम्, आत्मसंयमः, परोपकारः तथा मानवीयकरुणा इत्यादीनि मूल्याणि व्यक्तेः निर्णयप्रक्रियायां समाजस्य स्थिरतायां च महत्त्वपूर्णं योगदानं ददति। तथापि अर्थस्य तथा कामस्य प्राप्तौ धर्मस्य मर्यादा कथं स्थापनीया, व्यक्तिगतसुखं सामाजिककल्याणेन कथं सम्बद्धं भवति, तथा भौतिकजीवनस्य आध्यात्मिकविकासेन सह कथं समन्वयः करणीयः एते प्रश्नाः दार्शनिकविश्लेषणम् अपेक्षन्ते।

श्रीमद्भागवतस्य सुभाषितेषु निहितानां नैतिकमूल्यानां पुरुषार्थचतुष्टयस्य सन्दर्भे व्यवस्थितमध्ययनं एतादृशान् प्रश्नान् अवगन्तुं सहायकं भवितुम् अर्हति। प्रस्तुतशोधस्य केन्द्रीयसमस्या अस्ति श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानि नैतिकमूल्यानि धर्म-अर्थ-काम-मोक्षाणां परस्परसम्बन्धं कथं व्याख्यायन्ति तथा मानवजीवनस्य नैतिकसन्तुलनस्य स्थापनायां तेषां किं योगदानम् अस्ति?

शोधस्य उद्देश्याः

1. श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानां प्रमुखनैतिकमूल्यानां परिचयं विश्लेषणं च कर्तुम्।
2. चयनितसुभाषितेषु धर्मस्य नैतिकस्वरूपस्य विवेचनं कर्तुम्।
3. अर्थस्य तथा कामस्य प्राप्तौ नैतिकमर्यादानां भूमिकां परीक्षितुम्।
4. मोक्षस्य, भक्तेः, वैराग्यस्य तथा आत्मसंयमस्य परस्परसम्बन्धं विश्लेषयितुम्।
5. पुरुषार्थचतुष्टयस्य परिप्रेक्ष्ये श्रीमद्भागवतीयनैतिकदृष्टेः समन्वयात्मकस्वरूपं प्रतिपादयितुम्।
6. आधुनिकजीवने श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानां नैतिकमूल्यानां प्रासङ्गिकतां स्पष्टयितुम्।

शोधप्रश्नाः

1. श्रीमद्भागवते प्रमुखतया कानि नैतिकमूल्यानि प्रतिपादितानि सन्ति?
2. सत्यं, दया, क्षमा, अहिंसा तथा आत्मसंयमः धर्मस्य सिद्धौ कथं योगदानं कुर्वन्ति?
3. अर्थस्य तथा कामस्य प्राप्तौ धर्मस्य नियामकभूमिका का अस्ति?
4. भक्तिः तथा वैराग्यं मोक्षप्राप्तेः नैतिकाध्यात्मिकसाधनानि कथं भवन्ति?
5. आधुनिकसामाजिकजीवने भागवतीयनैतिकमूल्यानां किं महत्त्वम् अस्ति?

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 3, September 2026
Impact Factor: 8.2

शोधपद्धतिः

प्रस्तुतशोधः गुणात्मकः, ग्रन्थाधारितः, वर्णनात्मकः तथा विश्लेषणात्मकश्च अस्ति। अस्य प्राथमिकस्रोतः श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य संस्कृतमूलपाठः अस्ति। ग्रन्थस्य विभिन्नेषु स्कन्धेषु प्रतिपादितानां नैतिकोपदेशात्मकानां श्लोकानां चयनं कृत्वा तेषां सन्दर्भाधारितं पाठविश्लेषणं क्रियते। विशेषतया धर्मः, अर्थः, कामः, मोक्षः, भक्तिः, वैराग्यम्, करुणा, सत्यनिष्ठा तथा आत्मसंयमः इत्येते विषयाः अध्ययनस्य केन्द्रे सन्ति।

द्वितीयकस्रोतांसि श्रीमद्भागवतस्य प्रकाशितानुवादाः, पुराणसाहित्यविषयकाः ग्रन्थाः तथा भागवतस्य नैतिकदर्शनविषये प्रकाशितानि शोधलेखानि सन्ति। तगरे ॥ (1992–1995) इत्यस्य अनुवादः तथा एडेल्मैन् (2022) इत्यस्य भागवतपरम्परायां नैतिकताविषयकं अध्ययनं सन्दर्भसामग्रीरूपेण स्वीक्रियेते।

विश्लेषणस्य प्रक्रिया त्रिषु स्तरिषु विभक्ता अस्ति प्रथमं, चयनितश्लोकानां मूलार्थस्य निर्धारणम्; द्वितीयं, तेषां नैतिकमूल्यानां पुरुषार्थचतुष्टयेन सह सम्बन्धस्य विवेचनम्; तृतीयं, तेषां आधुनिकजीवने सम्भाव्यप्रयोगस्य परीक्षणम्। अत्र पुरुषार्थचतुष्टयं विश्लेषणात्मकं रूपरेखारूपेण प्रयुज्यते; सर्वेषां चयनितश्लोकानां मूलसन्दर्भे चत्वारः पुरुषार्थाः प्रत्यक्षतया उल्लिखिताः सन्ति इति न अभिप्रेतम्।

साहित्य समीक्षा

श्रीमद्भागवतस्य अध्ययनं धार्मिकसाहित्यस्य, भक्तिदर्शनस्य, नैतिकचिन्तनस्य तथा भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः विभिन्नैः दृष्टिकोणैः कृतम् अस्ति। प्रस्तुतशोधस्य विषयसम्बद्धं साहित्यं निम्नलिखितरूपेण समीक्ष्यते।

1. तगरे ॥ (1992–1995): गणेश वासुदेव टागरे द्वारा अनूदितं भागवत पुराण भागवतस्य कथात्मकं तथा दार्शनिकं स्वरूपं अवगन्तुं उपयोगी स्रोतः अस्ति। अस्य अनुवादस्य माध्यमेन धर्मोपदेशानां, भक्तेः, वैराग्यस्य तथा मानवीयजीवनस्य आदर्शानां सन्दर्भाधारितम् अध्ययनं कर्तुं शक्यते। प्रस्तुतशोधे मूलश्लोकानां व्याख्यायै तथा नैतिकमूल्यानां वर्गीकरणाय एषः स्रोतः उपयोगी अस्ति।

2. एडलमैन (2022): हिन्दुनीतिशास्त्रस्य परीक्षणम्: भागवतपुराणभाष्येषु त्रयः योगाः इति शोधलेखे भागवतपरम्परायां भक्तियोगस्य, ज्ञानयोगस्य तथा कर्मयोगस्य नैतिकमहत्त्वं विवेचितम्। लेखकः दर्शयति यत् भागवताधारितवैष्णवव्याख्यासु भक्तिः केवलम् आध्यात्मिकसाधनं न, अपि तु आचरणस्य तथा नैतिकदायित्वस्य महत्त्वपूर्णः आधारः अपि अस्ति। अयं शोधलेखः प्रस्तुतविषये भक्तेः तथा नैतिकमूल्यानां परस्परसम्बन्धस्य विश्लेषणाय विशेषतः प्रासङ्गिकः अस्ति (एडेल्मैन्, 2022).

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 3, September 2026 Impact Factor: 8.2

3. रोचर (1986): पुराणाः भारतीयसाहित्यस्य इतिहासः इति ग्रन्थे पुराणसाहित्यस्य ऐतिहासिकं तथा साहित्यिकं स्वरूपं विवेचितम्। पुराणानां कथात्मकपरम्परा, धार्मिकविचाराः तथा भारतीयबौद्धिकपरम्परायां तेषां स्थानम् अवगन्तुं अयं ग्रन्थः महत्त्वपूर्णः अस्ति। प्रस्तुतशोधे श्रीमद्भागवतस्य व्यापकपुराणपरम्परायां स्थाननिर्धारणाय अस्य उपयोगः भवति।

समीक्षात्मकं मूल्याङ्कनम्: उपर्युक्तसाहित्यं भागवतस्य भक्तिपरकं, दार्शनिकं तथा नैतिकं स्वरूपम् अवगन्तुं सहाय्यं करोति। तथापि प्रस्तुतशोधस्य विशिष्टता एषा अस्ति यत् अत्र चयनितसुभाषितानां नैतिकमूल्यानि पुरुषार्थचतुष्टयस्य समन्वितरूपरेखायां विश्लेष्यन्ते। अत्र उल्लिखितसमीक्षा चयनितप्रमुखस्रोतसां संक्षिप्तं परिचयात्मकं विवेचनम् अस्ति, न तु सर्वेषां पूर्वशोधानां सम्पूर्णा समीक्षा।

श्रीमद्भागवते सुभाषितानां स्वरूपम्

सुभाषितशब्दः सुन्दरार्थकं, हितकरं, नीतिप्रदं तथा विचारोत्तेजकं वचनं सूचयति। संस्कृतसाहित्ये सुभाषितानि प्रायः संक्षिप्तेषु पद्येषु जीवनस्य गम्भीरान् नैतिकसिद्धान्तान् प्रस्तुतयन्ति। श्रीमद्भागवते अपि अनेकाः श्लोकाः उपदेशात्मकं, दार्शनिकं तथा नैतिकं महत्त्वं धारयन्ति। प्रस्तुतशोधे 'सुभाषितानि' इति पदं एतेषामेव चयनितानां नैतिकोपदेशात्मकश्लोकानां कृते प्रयुज्यते; अत्र तेषां पृथक् पारम्परिकसुभाषितसङ्ग्रहे समावेशः अनिवार्यतया न अभिप्रेतः।

भागवतीयनैतिकचिन्तनस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यम् अस्ति यत् सदाचारः केवलं सामाजिकनियमपालनस्य पर्यायः नास्ति। तस्य सम्बन्धः अन्तःकरणस्य शुद्ध्या, स्वार्थत्यागेन, सर्वभूतेषु हितभावनया तथा भगवद्भक्त्या सह अस्ति। एतादृशं नैतिकचिन्तनं पुरुषार्थचतुष्टयस्य व्याख्यायां विशेषं योगदानं ददाति। यत्र धर्मः आचरणस्य आधारं निर्माति, तत्र अर्थः तथा कामः धर्मानुकूलतया नियन्त्रितौ भवतः, मोक्षश्च आध्यात्मिकपरिपूर्णतायाः दिशि प्रेरयति।

पुरुषार्थचतुष्टयस्य दार्शनिकस्वरूपम्

भारतीयदर्शनपरम्परायां पुरुषार्थचतुष्टयं मानवजीवनस्य प्रमुखलक्ष्यचतुष्टयरूपेण निरूपितम् अस्ति। एते पुरुषार्थाः पृथक्-पृथक् जीवनलक्ष्याणि भवन्ति, तथापि तेषां समन्वयः जीवनस्य सन्तुलितविकासाय आवश्यकः मन्यते।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 3, September 2026
Impact Factor: 8.2

	धर्मः (Dharma) धर्मः नैतिककर्तव्यस्य, सत्यस्य, न्यायस्य, सदाचारस्य तथा सामाजिकदायित्वस्य आधारः अस्ति। धर्मः व्यक्तेः व्यवहारं नियन्त्रयति तथा अर्थ-कामयोः प्राप्तौ उचितानुचितयोः विवेकं जनयति। भागवतदृष्ट्या धर्मस्य परिपूर्णता केवलं बाह्यकर्मसु न, अपि तु अन्तःकरणस्य शुद्धौ तथा भगवद्भक्तौ अपि निहिता अस्ति।
	अर्थः (Artha) अर्थः धनस्य, संसाधनानां, आजीविकायाः तथा सामाजिकसुरक्षायाः प्राप्त्या सम्बद्धः पुरुषार्थः अस्ति। अर्थस्य प्राप्तिः जीवननिर्वाहाय आवश्यकास्ति, किन्तु तस्य साधनानि नैतिकानि न्यायसङ्गतानि च भवेयुः। लोभः, शोषणम्, अन्यायः तथा परपीडनं अर्थप्राप्तेः अनुचितरूपाणि सन्ति।
	कामः (Kāma) कामः वैधाभिलाषाणां, प्रेम्णः, सौन्दर्यस्य, आनन्दस्य तथा मानवीयभावनानां पूर्तिं सूचयति। कामस्य उद्देश्यं जीवनस्य आनन्दमयं स्वरूपं विकसितुं भवति; किन्तु अनियन्त्रिताभिलाषाः दुःखस्य, आसक्तेः तथा नैतिकविचलनस्य कारणानि भवितुम् अर्हन्ति। अतः धर्मानुकूलः कामः एव जीवनस्य सन्तुलनं समर्थयति।
	मोक्षः (Mokṣa) मोक्षः आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यस्य, बन्धनात् निवृत्तेः तथा परमकल्याणस्य लक्ष्यं सूचयति। भागवतीयचिन्तने भक्तिः, ज्ञानम्, वैराग्यं तथा आत्मपरिष्कारः आध्यात्मिकप्रगतेः महत्त्वपूर्णानि साधनानि सन्ति। मोक्षस्य परिप्रेक्ष्ये व्यक्ति स्वार्थकेन्द्रितदृष्टिम् अतिक्रम्य जीवनस्य व्यापकतरं प्रयोजनम् अवगन्तुं प्रयतते।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 3, September 2026 Impact Factor: 8.2

श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानां प्रमुखनैतिकमूल्यानां विश्लेषणम्

1. सत्यनिष्ठा तथा धर्मपालनम्

सत्यं भारतीयनैतिकदर्शनस्य प्रमुखं मूल्यं विद्यते। सत्यनिष्ठा केवलं असत्यभाषणस्य अभावः न, अपि तु विचारस्य, वचनस्य तथा कर्मणः मध्ये सामञ्जस्यस्य स्थापना अपि अस्ति। श्रीमद्भागवते सत्यस्य महत्त्वं धर्माचरणेन, विश्वासेन तथा आत्मशुद्ध्या सह सम्बद्धम् अस्ति।

प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्याये उक्तम्: -

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा वर्णाश्रमविभागशः।
स्वनुष्ठितस्य धर्मस्य संसिद्धिर्हरितोषणम्॥
(श्रीमद्भागवतम्, 1.2.13)

अस्य श्लोकस्य आशयः अस्ति यत् स्वकर्तव्यस्य सम्यगनुष्ठानस्य परमसिद्धिः भगवतः प्रसन्नतायां निहिता अस्ति। अत्र धर्मः केवलं सामाजिकपरिचयेन निर्धारितः कर्मसमूहः न, अपि तु कर्तव्यपालनस्य तथा आध्यात्मिकप्रयोजनस्य सम्बन्धेन अवगन्तव्यः। आधुनिकसन्दर्भे अस्य सिद्धान्तस्य प्रयोगः व्यावसायिकनिष्ठायां, शैक्षणिकसत्यनिष्ठायां, सार्वजनिकदायित्वे तथा व्यक्तिगतसम्बन्धेषु विश्वासस्य स्थापनायां कर्तुं शक्यते।

पुरुषार्थदृष्ट्या सत्यनिष्ठा धर्मस्य मूलाधारः अस्ति। अर्थप्राप्तौ सत्यनिष्ठा अनुचितलाभं निरस्यति, कामस्य क्षेत्रे सा परस्परविश्वासं रक्षति, मोक्षमार्गे च अन्तःकरणशुद्धेः सहायकं भवति।

2. दया तथा करुणा

दया नैतिकजीवनस्य अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं मूल्यं भवति। अन्यस्य दुःखस्य अनुभूतिः, तस्य निवारणाय प्रयत्नः तथा प्राणिमात्रे हितभावना करुणायाः प्रमुखानि लक्षणानि सन्ति। भागवतस्य कपिलदेवोपदेशे साधोः गुणाः वर्णिताः सन्ति: -

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम्।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः॥
(श्रीमद्भागवतम्, 3.25.21)

अत्र साधवः सहिष्णवः, करुणाशीलाः, सर्वेषां प्राणिनां हितैषिणः तथा शान्ताः इति वर्णिताः। अयं श्लोकः नैतिकमहत्त्वस्य व्यापकं स्वरूपं प्रतिपादयति, यतः सदाचारः केवलं स्वस्य कल्याणाय न, अपि तु अन्येषां सुखदुःखनिवारणाय अपि अपेक्षितः अस्ति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 3, September 2026 Impact Factor: 8.2

धर्मस्य दृष्ट्या दया कर्तव्यस्य मानवीयं स्वरूपं प्रकाशयति। अर्थस्य क्षेत्रे सा न्यायपूर्णव्यवहारं तथा सामाजिकदायित्वं प्रेरयति। कामस्य सन्दर्भे सा सम्बन्धेषु संवेदनशीलतां स्थापयति। मोक्षस्य परिप्रेक्ष्ये करुणा अहङ्कारस्य तथा स्वार्थस्य न्यूनीकरणाय सहायकं भवति। अतः दया पुरुषार्थचतुष्टयस्य नैतिकसमन्वये महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति।

3. क्षमा, सहिष्णुता तथा शान्तिः

क्षमा मानवीयसम्बन्धानां संरक्षणाय महत्त्वपूर्णं नैतिकमूल्यम् अस्ति। क्रोधस्य नियन्त्रणम्, प्रतिशोधभावनायाः परित्यागः तथा विवादेषु विवेकपूर्णव्यवहारः क्षमायाः व्यावहारिकरूपाणि सन्ति। श्रीमद्भागवते साधोः स्वरूपवर्णने सहिष्णुता तथा शान्तिः विशेषतया उल्लिखिते (श्रीमद्भागवतम्, 3.25.21)।

अस्य मूल्यस्य महत्त्वं सामाजिकजीवने विशेषतया दृश्यते। परिवारस्य, शैक्षणिकसंस्थायाः, कार्यस्थलस्य तथा समुदायस्य सम्बन्धेषु मतभेदाः स्वाभाविकाः भवन्ति। यदि व्यक्ति प्रत्येकं मतभेदं व्यक्तिगतविरोधरूपेण गृह्णाति, तर्हि संघर्षः वर्धते। किन्तु सहिष्णुता तथा क्षमा संवादस्य, समन्वयस्य तथा विवादसमाधानस्य अवसरं प्रददतः।

पुरुषार्थचतुष्टये क्षमा धर्मस्य सदाचारात्मकपक्षं दृढीकरोति। अर्थसम्बद्धेषु व्यवहारिकसम्बन्धेषु सा दीर्घकालीनविश्वासं स्थापयितुं सहायकं भवति। कामस्य क्षेत्रे सा सम्बन्धानां स्थिरतां रक्षति। मोक्षस्य सन्दर्भे क्रोधस्य तथा प्रतिशोधस्य परित्यागः मानसिकशान्तेः आध्यात्मिकविकासस्य च सहायकः भवति।

4. आत्मसंयमः तथा इन्द्रियनिग्रहः

आत्मसंयमः मानवस्य इच्छानां, भावनानां तथा व्यवहारस्य विवेकपूर्णनियमनं सूचयति। अस्य उद्देश्यं जीवनस्य आनन्दस्य पूर्णनिषेधः न, अपि तु इच्छानां नैतिकमर्यादायां स्थितिं सुनिश्चितं कर्तुम् अस्ति। श्रीमद्भागवते भक्तेः तथा आत्मपरिष्कारस्य विवेचनं विविधेषु प्रसङ्गेषु दृश्यते। भक्तिः व्यक्ति स्वस्य अहङ्कारं, स्वार्थं तथा अनियन्त्रितासक्तिं समीक्षितुं प्रेरयति (श्रीमद्भागवतम्, 1.2.6; एडेलमैन, 2022)।

अर्थस्य प्राप्तौ आत्मसंयमः अतिव्ययस्य, लोभस्य तथा अनैतिकलाभस्य प्रवृत्तीन् नियन्त्रयितुं शक्नोति। कामस्य क्षेत्रे संयमः इच्छानां विवेकपूर्णपूर्तिं समर्थयति। धर्मस्य दृष्ट्या आत्मसंयमः कर्तव्यपालनस्य तथा नैतिकनिर्णयस्य आधारः अस्ति। मोक्षस्य मार्गे तु आसक्तेः परिष्कारः तथा अन्तर्मुखचिन्तनं विशेषमहत्त्वं धारयतः।

अतः आत्मसंयमः पुरुषार्थाणां विरोधी न, अपि तु तेषां उचितदिशि प्रयोगस्य नियामकः अस्ति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 3, September 2026 Impact Factor: 8.2

5. भक्तिः तथा आध्यात्मिकनिष्ठा

श्रीमद्भागवतस्य विशिष्टं वैशिष्ट्यं भक्तेः केन्द्रीयं स्थानम् अस्ति। भक्तिः केवलं धार्मिकानुष्ठानस्य नाम न, अपि तु श्रद्धायाः, समर्पणस्य, विनयस्य तथा नैतिकपरिवर्तनस्य आध्यात्मिकप्रक्रिया अस्ति। प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्याये भक्तिः निष्कामतया तथा अविच्छिन्नतया प्रतिपादिता अस्ति (श्रीमद्भागवतम्, 1.2.6)।

भक्तेः नैतिकमहत्त्वं तस्याः आचरणपरिवर्तनकारीशक्तौ निहितम् अस्ति। यदि भक्तिः सत्यनिष्ठां, करुणां, संयमं तथा परहितभावनां पोषयति, तर्हि सा नैतिकजीवनस्य आधारः भवति। एडेलमैन (2022) इत्यस्य अध्ययनम् अपि भागवतपरम्परायां भक्तेः नैतिकप्रतिपादनस्य महत्त्वं दर्शयति।

पुरुषार्थदृष्ट्या भक्तिः धर्मस्य आन्तरिकमूल्यं दृढीकरोति, अर्थस्य तथा कामस्य प्राप्तौ समर्पणं विवेकं च प्रेरयति, तथा मोक्षस्य आध्यात्मिकलक्ष्येन सम्बद्धा भवति। तथापि भक्तेः नैतिकफलानि केवलं बाह्याचारात् न, अपि तु वास्तविकभावनायाः तथा आचरणस्य सामञ्जस्यात् अवगन्तव्यानि।

6. वैराग्यम् तथा अनासक्तिः

वैराग्यं जीवनस्य समस्तसंसाधनानां पूर्णत्यागस्य समानार्थकं नास्ति। दार्शनिकदृष्ट्या वैराग्यस्य एकः प्रमुखः अर्थः विषयेषु अनियन्त्रितासक्तेः परित्यागः अस्ति। भागवतस्य भक्तिपरकदृष्ट्या आध्यात्मिकविकासः भौतिकविषयेषु आसक्तेः परीक्षणेन तथा उच्चतरमूल्यानां स्वीकारेण सम्बद्धः भवति (एडेलमैन, 2022)।

अर्थस्य पुरुषार्थे वैराग्यं धनस्य नैतिकप्रयोगं समर्थयति, यतः धनं जीवनस्य साधनं भवति, न तु एकमात्रं परमलक्ष्यम्। कामस्य क्षेत्रे अनासक्तिः इच्छानां तथा सुखानुभवानां विवेकपूर्णनियमनं करोति। धर्मस्य परिप्रेक्ष्ये सा कर्तव्यपालने स्वार्थजन्यविचलनं न्यूनीकरोति। मोक्षस्य सन्दर्भे वैराग्यं आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यस्य दिशि प्रेरयति। अतः वैराग्यस्य वास्तविकं प्रयोजनं जीवनस्य सर्वेषां व्यवहारिकपक्षाणां निषेधः न, अपि तु तेषां प्रति सन्तुलितदृष्टेः विकासः अस्ति।

पुरुषार्थचतुष्टयस्य परिप्रेक्ष्ये नैतिकमूल्यानां तुलनात्मकविश्लेषणम्

श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानां नैतिकमूल्यानां पुरुषार्थचतुष्टयेन सह सम्बन्धः बहुआयामी अस्ति। एकमेव नैतिकमूल्यं विभिन्नेषु पुरुषार्थेषु भिन्नानि कार्याणि निर्वहति। उदाहरणार्थं आत्मसंयमः धर्मस्य पालनं समर्थयति, अर्थस्य प्राप्तौ लोभं नियन्त्रयति, कामस्य पूर्तौ विवेकं जनयति तथा मोक्षस्य साधनाय अन्तःकरणशुद्धिं प्रोत्साहयति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429
Volume 6, Issue 3, September 2026
Impact Factor: 8.2

सारणी 1. पुरुषार्थचतुष्टयस्य सन्दर्भे नैतिकमूल्यानां सम्बन्धः

नैतिकमूल्य	धर्मः	अर्थः	कामः	मोक्षः
सत्यनिष्ठा	कर्तव्यपालनम्	न्यायपूर्णः आर्थिकव्यवहारः	विश्वासपूर्णसम्बन्धाः	अन्तःकरणशुद्धिः
दया तथा करुणा	परहितभावना	सामाजिकदायित्वम्	संवेदनशीलसम्बन्धाः	स्वार्थस्य परिष्कारः
क्षमा तथा शान्तिः	सदाचारः	विवादानां शान्तिपूर्णसमाधानम्	सम्बन्धानां स्थिरता	मानसिकशान्तिः
आत्मसंयमः	नैतिकनिर्णयः	लोभस्य नियन्त्रणम्	इच्छानां विवेकपूर्णपूर्तिः	आध्यात्मिकपरिष्कारः
भक्तिः	धर्मस्य आन्तरिकीकरणम्	धनस्य साधनरूपेण ग्रहणम्	आसक्तेः परीक्षणम्	आध्यात्मिकसाधना
वैराग्यम्	स्वार्थत्यागः	अनैतिकलाभस्य परित्यागः	अनियन्त्रितकामनानां नियन्त्रणम्	बन्धनात् निवृत्तिः

स्रोतः - श्रीमद्भागवतस्य चयनितश्लोकानां तथा एडेलमैन (2022) इत्यस्य अध्ययनस्य आधारेण शोधकर्त्रा निर्मिता विश्लेषणात्मकसारणी।

उपर्युक्तसारणीतः स्पष्टं भवति यत् नैतिकमूल्यानि पुरुषार्थाणां पृथक्-पृथक् सीमासु न तिष्ठन्ति। तानि तेषां परस्परसम्बन्धं स्थापयन्ति तथा जीवनस्य विभिन्नलक्ष्येषु नैतिकदिशां प्रददति। एतत् विश्लेषणं दर्शयति यत् धर्मः केवलं प्रथमः पुरुषार्थः न, अपि तु अर्थस्य तथा कामस्य नैतिकनियमनाय आधारभूतः सिद्धान्तः भवति। मोक्षः च जीवनस्य उच्चतराध्यात्मिकप्रयोजनस्य प्रतिनिधित्वं करोति।

अर्थस्य तथा कामस्य नैतिकमर्यादाः

पुरुषार्थचतुष्टयस्य अध्ययनस्य महत्त्वपूर्णः पक्षः अर्थस्य तथा कामस्य नैतिकमर्यादानां निर्धारणम् अस्ति। सामान्यतः अर्थः संसाधनानां प्राप्तिं, आर्थिकसुरक्षां तथा सामाजिकजीवनस्य व्यावहारिकावश्यकतानां पूर्तिं सूचयति। कामः इच्छानां, प्रेम्णः, आनन्दस्य तथा जीवनस्य सौन्दर्यात्मकानुभवानां पूर्तिं सूचयति। एते द्वौ पुरुषार्थौ मानवजीवनस्य स्वाभाविकपक्षौ स्तः; अतः तयोः पूर्णनिषेधः प्रस्तुतविश्लेषणस्य उद्देश्यं नास्ति।

तथापि अर्थस्य तथा कामस्य प्राप्तिः यदि सत्यस्य, न्यायस्य तथा परहितभावनायाः उपेक्षया भवति, तर्हि सा नैतिकसन्तुलनं नाशयितुं शक्नोति। अनैतिकधनार्जनम्, शोषणम्, अतृप्तलोभः, अनियन्त्रिताभिलाषाः तथा

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 3, September 2026 Impact Factor: 8.2

परपीडनं तादृशस्य असन्तुलनस्य उदाहरणानि सन्ति। भागवतीयनैतिकदृष्ट्या व्यक्तेः इच्छाः तथा व्यवहाराः व्यापकतरधर्मदृष्ट्या परीक्षितव्याः।

सप्तमस्कन्धे प्रह्लादाय धर्म-अर्थ-कामसम्बद्धशिक्षणस्य उल्लेखः अस्ति (श्रीमद्भागवतम्, 7.5.52)। एतत् श्लोकं तेषां पुरुषार्थानां शिक्षणप्रसङ्गं प्रस्तुतं करोति। तथापि तस्मिन् श्लोके धर्मानुकूलार्थप्राप्तेः तथा कामनानां नैतिकनियमनस्य सम्पूर्णः सिद्धान्तः प्रत्यक्षतया न वर्णितः; अयं व्यापकः निष्कर्षः भागवतस्य समग्रनैतिकदृष्ट्या तथा पुरुषार्थपरम्परायाः आधारेण व्याख्यात्मकतया प्रतिपाद्यते।

आधुनिकजीवने एषा दृष्टिः विशेषतः प्रासङ्गिकी अस्ति। आर्थिकसफलता, व्यावसायिकप्रगति तथा व्यक्तिगतसुखं महत्त्वपूर्णानि लक्ष्याणि सन्ति, किन्तु तेषां प्राप्तौ नैतिकदायित्वस्य उपेक्षा न करणीयम्। सामाजिकन्यायः, पर्यावरणसंरक्षणम्, व्यावसायिकसत्यनिष्ठा तथा संसाधनानां उत्तरदायित्वपूर्णप्रयोगः अर्थस्य धर्मानुकूलस्वरूपस्य आधुनिकोदाहरणानि भवितुम् अर्हन्ति।

मोक्षः, भक्तिः तथा नैतिकपरिष्कारः

मोक्षः पुरुषार्थचतुष्टयस्य आध्यात्मिकपक्षं प्रतिनिधित्वं करोति। मोक्षस्य व्याख्या भारतीयदर्शनस्य विभिन्नसम्प्रदायेषु भिन्ना भवितुम् अर्हति, किन्तु सामान्यतया सः बन्धनात् निवृत्तेः तथा परमकल्याणस्य लक्ष्येन सम्बद्धः अस्ति। श्रीमद्भागवते भक्तिः, वैराग्यं तथा आध्यात्मिकज्ञानं महत्त्वपूर्णानि स्थानानि धारयन्ति।

भागवतस्य प्रथमस्कन्धे निष्कामभक्तेः तथा आत्मप्रसादस्य सम्बन्धः प्रतिपादितः अस्ति (श्रीमद्भागवतम्, 1.2.6)। अस्य सन्दर्भस्य दार्शनिकमहत्त्वं एतत् यत् आध्यात्मिकसाधना केवलं बाह्यफलप्राप्तये न, अपि तु अन्तःकरणस्य परिवर्तनाय अपि सम्बद्धा भवति। भक्तिपरकनैतिकदृष्ट्या विनयः, करुणा, आत्मसंयमः तथा परहितभावना साधकस्य आचरणे अपेक्षितानि गुणानि भवन्ति (एडेलमैन, 2022).

मोक्षस्य पुरुषार्थपरिप्रेक्ष्ये नैतिकमूल्यानां स्थानं द्विविधम् अस्ति। प्रथमं, सत्यं, दया, क्षमा तथा संयमः व्यक्तेः जीवनं नैतिकतया परिष्कुर्वन्ति। द्वितीयं, वैराग्यं तथा भक्तिः व्यक्तिं स्वार्थकेन्द्रितदृष्टेः परे व्यापकतरस्य आध्यात्मिकप्रयोजनस्य अवबोधं प्रति प्रेरयतः। अतः मोक्षः सामाजिकदायित्वस्य निषेधः इति न व्याख्यातव्यः; प्रस्तुतविश्लेषणे सः नैतिकजीवनस्य आध्यात्मिकपरिप्रेक्ष्यः अस्ति।

आधुनिकजीवने नैतिकमूल्यानां प्रासङ्गिकता

श्रीमद्भागवते प्रतिपादितानि नैतिकमूल्यानि आधुनिकजीवनस्य विविधक्षेत्रेषु व्याख्यात्मकतया प्रयोजयितुं शक्यन्ते। यद्यपि प्राचीनग्रन्थस्य सामाजिकसन्दर्भः आधुनिकसमाजात् भिन्नः अस्ति, तथापि सत्यनिष्ठा, करुणा, आत्मसंयमः तथा कर्तव्यभावना इत्यादीनां नैतिकमहत्त्वं समकालीनचिन्तने अपि चर्चायोग्यम् अस्ति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 3, September 2026 Impact Factor: 8.2

शैक्षणिकक्षेत्रे: सत्यनिष्ठा, परिश्रमः, गुरुसम्मानः, उत्तरदायित्वम् तथा ज्ञानस्य सदुपयोगः नैतिकशिक्षायाः महत्त्वपूर्णानि पक्षाणि सन्ति। परीक्षायाम् अनुचितसाधनानां प्रयोगस्य परित्यागः, शोधे स्रोतसां उचितस्वीकारः तथा बौद्धिकसत्यनिष्ठा धर्मस्य आधुनिकव्यावहारिकरूपाणि सन्ति।

व्यावसायिकजीवने: आर्थिकलाभस्य अपेक्षया सत्यनिष्ठायाः, न्यायस्य तथा सामाजिकदायित्वस्य महत्त्वं स्वीकरणीयम्। कर्मचारीणां प्रति न्यायपूर्णव्यवहारः, उपभोक्तृहितस्य संरक्षणम् तथा पर्यावरणीयदायित्वस्य निर्वहणम् अर्थस्य नैतिकप्रयोगस्य उदाहरणानि सन्ति।

पारिवारिके तथा सामाजिकजीवने: क्षमा, सहिष्णुता, करुणा तथा परस्परविश्वासः सम्बन्धानां स्थिरतां समर्थयन्ति। भिन्नमतानां प्रति सम्मानः, दुर्बलवर्गाणां साहाय्यम् तथा सामाजिकसहयोगः भागवतीयकरुणादृष्ट्या सम्बद्धानि व्यावहारिकक्षेत्राणि सन्ति।

व्यक्तिगतजीवने: आत्मसंयमः, इच्छानां विवेकपूर्णनियमनम् तथा मानसिकशान्तेः संरक्षणम् व्यक्तेः जीवनगुणवत्तां वर्धयितुं शक्नुवन्ति। अत्र वैराग्यस्य अर्थः संसारस्य परित्यागः इति न, अपि तु भौतिकवस्तुषु अनियन्त्रितनिर्भरतानां परीक्षणम् इति ग्रहणीयः।

अतः श्रीमद्भागवतीयनैतिकमूल्यानां आधुनिकप्रासङ्गिकता तेषां यान्त्रिकानुकरणे न, अपि तु तेषां नैतिकसिद्धान्तानां समकालीनपरिस्थितिषु विवेकपूर्णप्रयोगे निहिता अस्ति।

उपसंहारः

श्रीमद्भागवते सुभाषितेषु प्रतिपादितानां नैतिकमूल्यानां पुरुषार्थपरकं विश्लेषणं भारतीयदर्शनस्य नैतिकदृष्टेः व्यापकतां स्पष्टयति। प्रस्तुतशोधस्य प्रमुखः निष्कर्षः अस्ति यत् धर्मः, अर्थः, कामः तथा मोक्षः मानवजीवनस्य परस्परसम्बद्धानि लक्ष्याणि सन्ति, येषां सन्तुलितविकासे नैतिकमूल्यानां महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति। श्रीमद्भागवतस्य चयनितोपदेशेषु सत्यनिष्ठा, दया, करुणा, क्षमा, सहिष्णुता, आत्मसंयमः, भक्तिः तथा वैराग्यम् इत्यादीनि मूल्याणि मानवस्य नैतिकविकासस्य आध्यात्मिकपरिष्कारस्य च आधाररूपेण अवगन्तुं शक्यन्ते।

प्रथमस्कन्धस्य द्वितीयाध्याये वर्णिता निष्कामभक्तिः धर्मस्य आन्तरिकपरिपूर्णतां तथा आत्मप्रसादस्य महत्त्वं प्रकाशयति। तृतीयस्कन्धे वर्णिताः साधोः करुणा, सहिष्णुता तथा शान्तिः इत्यादयः गुणाः नैतिकजीवनस्य सामाजिकपक्षं स्पष्टयन्ति। एतेषां सिद्धान्तानां समन्वितव्याख्या दर्शयति यत् नैतिकता केवलं व्यक्तिगतसदाचारस्य विषयः न, अपि तु सामाजिकविश्वासस्य, न्यायपूर्णव्यवहारस्य तथा आध्यात्मिकविकासस्य आधारः अपि अस्ति।

IJARSCT
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
ISSN: 2581-9429 Volume 6, Issue 3, September 2026 Impact Factor: 8.2

पुरुषार्थचतुष्टयस्य परिप्रेक्ष्ये धर्मः अर्थस्य तथा कामस्य प्राप्तौ नैतिकदिशां प्रददाति। अर्थः जीवनस्य आवश्यकताः पूरयति, कामः वैधाभिलाषाणां तथा आनन्दस्य पूर्तिं समर्थयति, मोक्षश्च आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यस्य लक्ष्यं सूचयति। एतेषां मध्ये नैतिकमूल्यानि समन्वयकारीतत्त्वानि भवन्ति। विशेषतः आत्मसंयमः, सत्यनिष्ठा तथा करुणा व्यक्तिं स्वार्थकेन्द्रितनिर्णयात् व्यापकतरहितदृष्टिं प्रति प्रेरयन्ति।

आधुनिकसमाजे अपि एते सिद्धान्ताः शैक्षणिकसत्यनिष्ठायां, व्यावसायिकदायित्वे, आर्थिकन्याये, पारिवारिकसम्बन्धेषु तथा सामाजिकसहिष्णुतायां उपयोगिनः भवितुम् अर्हन्ति। तथापि प्राचीनग्रन्थस्य उपदेशानां आधुनिकप्रयोगः ऐतिहासिकसन्दर्भस्य तथा वर्तमानसामाजिकमूल्यानां सम्यग्विवेचनपूर्वकं करणीयः।

अन्ततः निष्कर्षरूपेण वक्तुं शक्यते यत् श्रीमद्भागवतस्य नैतिकचिन्तनं मानवजीवनस्य भौतिकलक्ष्याणां तथा आध्यात्मिकप्रयोजनस्य मध्ये समन्वयस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। पुरुषार्थचतुष्टयस्य परिप्रेक्ष्ये अस्य ग्रन्थस्य चयनितसुभाषितानां अध्ययनं दर्शयति यत् नैतिकमूल्यानि केवलं व्यक्तिगतसदाचारस्य साधनानि न, अपि तु सन्तुलितस्य, उत्तरदायित्वपूर्णस्य तथा आध्यात्मिकदृष्ट्या समृद्धस्य जीवनस्य मार्गदर्शकानि सन्ति।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

1. भक्तिवेदान्त स्वामी प्रभुपाद, अ० सी० (अनुवाद) । (न.द.)। श्रीमद्भागवतम् ॥ भक्तिवेदान्त वेदबसे ।
2. एडलमैन, जे (2022). हिन्दुनीतिपरीक्षा : भागवतपुराणभाष्येषु त्रयः योगाः । धार्मिक नैतिकता के जर्नल, 50 (1), 40-59.
3. रोचर, एल (1986). पुराणम् : भारतीयसाहित्यस्य इतिहासः (खण्डः २, फस्च. ३) । ओटो हर्रासोवित्ज्।
4. तगरे, जी.वी.(अनुवाद). (१९७६-१९७८) इति । भागवत पुराण (प्राचीन भारतीय परम्परा पौराणिक कथा श्रृङ्खला, खण्ड 7–11)। मोतीलाल बनारसीदास।